

Лебедєв Ю.І.

УКРАЇНА І СХІД У ФОЛЬКЛОРИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА ФРАНКА

Орієнтальні традиції і їх українські парості цікавили Франка-фольклориста, який був прихильником порівняльного методу в студіюванні творів усної словесності. Найважливішою його працею “на цім полі” (вислів самого Івана Франка) є “Студії над українськими народними піснями”, зроблені на основі друкованих та рукописних матеріалів. Дослідник зробив своєрідний інвентар історичних народних пісень про турків, татар і козаків. Метою досліджу було показати скільки в пам’ятках народної творчості, піснях, думах та віршах міститься історичної правди і наскільки їх можна вважати історичними джерелами, а в дальшій лінії – в яким часі поставали вони і які усні чи писані традиції входили в їх основу” [1]. Франкові “Студії...” дали дослідникам науково оброблений цикл пісень про турків, що хронологічно починається піснею про смерть королевича в битві з турками, яку І.Франко вважав народною пам’яткою битви під Варною в 1444р. До цього циклу належать пісні про Стефана – воєводу, про Івана та Мар’яну. Ці пісні належать до XV-XVI ст. До циклу пам’яток про зносини українців з турками належать також найстарші козацькі думи, що виникли від кінця XVI до половини XVII ст. (про бурю на Чорнім морі, про Марусю Богуславку, про Самійла Кішку).

І.Франко зробив у “Передньому слові” до “Студій” короткий огляд праць своїх попередників – М.Драгоманова, М.Костомарова, П.Житецького, О.Веселовського, Ореста і Всеволода Міллерів, Ю.Полівки. Цей огляд завершується висновком І.Франка про потребу спеціального дослідження українських народних пісень, де було б перебрано текст за текстом, варіант за варіантом, що дозволило б “пов’язати ті пісні скільки можна з певними територіями нашої країни, з певними історичними традиціями з культурною і політичною еволюцією нашого народу” [2]. Почин до такої праці зробив М.Драгоманов, який студіював українські пісні в зв’язку з піснями, легендами та переказами інших європейських та азіатських народів. І.Франко порівняв погляди М.Драгоманова в його полеміці з міфологічною школою дослідників, що вважали зародження таких пісень і переказів незалежними у кожного народу. І.Франко студіював пісню з піснею, поширюючи дослід і на ті сусідні країни, з фольклором яких вбачав органічний зв’язок, притягуючи і прозовий матеріал. Але це був тільки перший етап у дослідженні українських народних пісень, що передбачав і другий, значно складніший: зв’язок пісні з національною свідомістю, з психологією народної творчості. Першою розглядає Іван Франко пісню про Стефана-воєводу, розмірковуючи про час її виникнення і шляхи поширення (пісня була записана в Чехії 1571р., потрапивши туди з Венеції). В ній ідеться про три роти – турецьку, татарську і волоську (Франко припускає, що то були три частини одного війська, що стояли над Дунаєм).

І.Франко вводить поняття поетичної кристалізації факту, припускаючи, що українська пісня про воєводу Стефана була розширена аж до Дону. Франко доходить висновку, що пісня про Стефана не є історична в основі, проте порушує питання, про якого воєводу йдеться.

Для дослідника цікаві історичні реалії пісень, що стають у пригоді при хронологізації творів усної словесності. Так у пісні “Іван і Мар’яна” говориться про те, що й Іван, і турчин стріляють із лука, а Мар’яна їде на коні, як і слід степовій козацці, що для І.Франка є виразною вказівкою на XV-XVI ст. Але є в цій пісні риси, що зовсім не відповідають історичній дійсності (історія знає збройні турецькі напади на Галичину в XV і XVI ст.). Але в пісні “Іван і Мар’яна” нема мови про напад: “...турчин приїздить до Івана як знайомий до знайомого чи краще, як пан до підданого. Він хоче купити у нього жінку, яка сподобалась йому, і тільки в таких разі, коли б Іван не хотів продати жінки грозить бійкою. Таких відносин у нас ніколи не було; се відносини завойованого краю, де турки-пани і мають право поводитися з християнами, як самим хочеться, а християни не мають ніякої правової оборони від їх утисків. Такі відносини – маємо на се величезну силу свідощтв – були в XV-XVII віках у Сербії, Болгарії, але не у нас. А в такому разі виходить, що основа сеї пісні не постала на нашім ґрунті, а була занесена до нас із південнослов’янських країн захожими співаками...” [3].

На підтвердження цього здогаду І.Франко робить огляд аналогічних сербських та болгарських пісень. У цих піснях, за висновком дослідника, закінчення не історичні. Порівняно з нашими піснями, болгарські і сербські виявляють більше жорстокості, в чому І.Франко вбачає навіть знак “морального здичавіння” під впливом турецького панування. Але найцікавішим для нашого дослідження є той мотив, де Іван намовляє турчина дати йому лука і обіцяє застрелити на дубі двох голубів. Одержавши лук, Іван убиває турчина. Такий мотив є ще в нашій пісні про Байду, але його немає в сербських і болгарських піснях. У пісні про Івана і Мар’яну цей мотив органічніший, ніж у пісні про Байду, що дає підставу стверджувати, що перша виникла раніше. “Поля і дубочки” в пісні про Байду запозичені з пісні про Івана і Мар’яну – про це “серед стамбульських мунів, де Байді доводилось висіти на гаці, не могло бути й мови” [4]. Закінчуючи розвідку про пісню про Івана і Мар’яну, І.Франко згадує припущення професора Халонського, висловлене ним у статті “Сказание об увозе Соломоновой жены и песни о похищении жены Марка Королевича”: пісні про зраду Маркової та Груєвої жінки та про Івана й Мар’яну мають зв’язок з великим циклом легенд про царя Соломона та велетня Китовраса.

І.Франко не поділяє цієї думки, хоч і звертається до публікації її тексту, що зберігся в одному з рукописів у Львові. Він вважав, що ці легенди “не мають нічого спільного з сербо-болгарськими піснями та й з нашою піснею про Івана і Мар’яну, що виростили не з чужого міжнародного пня, а з місцевих побутових обставин. Тема жіночої зради і чоловічої помсти за неї стара як світ, і оброблялася та обробляється досі в

літературах усіх народів на тисячні лади, і без важної підстави не можна всі ті оброблення зводити до одного джерела” [5].

Про турецький звичай купівлі жінки згадує І.Франко у дослідженні пісні про продажі батьком дочки турчинові, що, як і попередня пісня, походить із XVI ст. і відома на Україні в кількох варіантах. Тема також запозичена (з Болгарії або з Сербії). Про неукраїнське походження цього пісенного твору писав і М.Драгоманов, на чий досвід посилається І.Франко. Не маємо свідчень історичних про продаж дочок батьками на Україні, багато слідів такого торгу зафіксовано у Болгарії та Сухії. Аналізуючи ще один пісенний сюжет (“Брат продає сестру турчинові”) І.Франко робить остаточний висновок: “Ті пісні ще не знають татар, а згадують головне про турків, усі мають собі паралелі в багатшій із сього погляду людській поезії болгар і сухів і що своєї основи являються витвором більше болгаро-сербського, ніж українського ґрунту [6]. На українському ґрунті виникли пісні про татар, вони й складають другий цикл пісень (XVI і XVII ст.) і теща в полоні у зятя, сторожа в степах, татарські напади на села і поділ бранців. Але й ці пісні щодо літературного стилю ще зберігають впливи південних слов’ян. Окремі пісні зберігають і деякі обрядові реалії. Так, зокрема, І.Франка зацікавили такі початкові рядки: “Ходят девки у три танки” (він вважав, що це пряма вказівка на батьківщину наших пісень – Болгарію, з її багатолюдним танцем “хоро”. Детально аналізуючи такі танки в порівнянні з українськими веснянками і гайвками, І.Франко робить висновок: пісні турецького циклу щодо форми і способу вислову (строга епічного) ґрунтуються на суто болгарській “хоровій” творчості.

Від болгар і сербів взяли українці основу пісні, про яку у Франка є окрема розвідка під назвою “Теща в полоні у зятя”. Окремо розглядаються так звані “невольницькі плачі”, яких на Україні було дуже багато, і які Франко поділяє на плачі жіночі (переважно у Галичини і “плачі мужеські” (у формі кобзарських дум):

Коли турки воювали
Білу челядь забирали,
І в нашої попадоньки
Взяли вони три дівоньки.
Єдну взяли попри коні,
Попри коні на ремені
Другу взяли попри возі,
Попри возі на мотузі,
Третю взяли в чорні мажі [8].

І.Франко вважав, що ця пісня була складена у Карпатських горах (можливо, в Угорській Русі, що в XVI ст. якийсь час була під владою турків). Сербо-болгарського впливу дослідник у ній не вбачав, припускаючи, що з України зразки згаданої пісні переходили до росіян та білорусів. Окремі українські народні пісні зберігають пам’ять про степову сторожу (у XVI ст. польський уряд організував сторожу на степах, що межували з татарськими землями). Історичне тло багатьох пісенних варіантів “виблідло” (за висловом І.Франка), але кінцева сцена – поява турка і дівчини – полоненки дала можливість досліднику з різних уривків пісень про сторожу реконструювати всю пісню. І.Франко звертає увагу на те, що в цій пісні вперше з’являється поняття “козак”. Посилаючись на авторитет М.Грушевського (“Історія України-Руси”, т.VII) І.Франко нагадує читачеві, що назва “козак” – “турано-турецького походження, відома була вже і вживалася пізніше турками й татарами” [9]. До найпопулярніших творів української народної творчості належить пісня про смерть козака в степу. І.Франко аналізує текст, складений з галицьких варіантів:

“Ой три літа, три неділі
Минулося на Україні,
Як козака турки вбили,
Під явором положили...” [10].

Окремі пісенні зразки, де згадуються битви з турками, І.Франко супроводжує розлогим історичним коментарем. Такою є пісня про смерть королевича в битві з турками. І.Франко відносить їх до битви під Варною в листопаді 1444 року.

Чималий розділ “Студій над українськими народними піснями” присвятив І.Франко пісні про Байду. У I томі “Студій...” він згадує її серед пісень турецького циклу, складених у XV-XVI ст. Він вважав, що ця пісня висуває перед дослідником два ряди питань: щодо тексту і щодо історичної основи. Для Франка – фольклориста перше питання було важливішим од другого оскільки, на його думку, реконструкція тексту на основі опублікованих варіантів розв’язувала також питання про історичну основу та історичну вартість пісні. І.Франко порушує питання про первісний текст пісні. Реконструюючи текст, І.Франко замислювався ще над одним цікавим питанням: що завело Байду до столиці турецьких султанів Царгорода? Детально аналізуючи розмову (звісно, в пісенному варіанті) Байди і султана (через посланців або через листування) І.Франко пише: “Історично се мало правдоподібне, але поетична творчість має свою окрему логіку, по якій політичні, релігійні чи суспільні антагонізми представляють як суперечки, сварі або боротьба двох осіб” [11]. Отже, І.Франко, аналізуючи українську народну творчість про турків і татар розрізняє, що належать до поетичної, а що до історичної традиції. Реконструкція та аналіз пісні про Байду дали підстави для твердження, що пісня була складена на Україні в першій половині XVI ст. на основі місцевої традиції з завішенням героя на гаці та застріленням султана, його жінки й дочки.

Цікавим є і міркування І.Франка про розповсюджену пісенну тему: дівчина-воячка іде на війну і ви-

значається серед чоловіків. Франко вважав, що хоч пісня і не має нічого спільного з татарськими та турецькими нападами, нема сумніву, “що факти, де жінки в рядах мужчин ставали в обороні своїх гнізд до бою, траплялися в часах таких нападів частіше, як коли інде. Та в пісні такі випадки не попадали...” [12].

Розглядаючи пісню про Ведмедівку, І.Франко демонструє, як складається історична пісенна традиція українського народу. Проаналізувавши чимало джерел (праці М.Драгоманова, літопис Гратянки, літопис Самовидця і інш.) І.Франко доходить висновку, що нападу турків на Ведмедівку (такого, яким він описаний у пісні) фактично не було. Але були криваві події в Кам'янці, Лисянці, Ладижині, Умані), а народна традиція перенесла подробиці описів тих подій на Ведмедівку. Оскільки деякі подробиці пісні взято з такого пізнього писаного джерела, як літопис Гратянки (написаний близько 1710р.) І.Франко робить висновок, що пісня про Ведмедівку подала в другім десятилітті XVII ст. І.Франкові пощастило записати не тільки уривок пісні про попівну з с.Ведмедівки, а й переказ про напад турків. Текст запису наводиться у “Студіях над українськими народними піснями” [13].

Аналізуючи пісню про битву під Хотиним 1739р., яка завершилася перемогою над турками, І.Франко зауважує брак конкретних описів і “шаблонний малюнок битви та втеки турків”:

В славнім місті під Хотином, гей-гей, у потоку,
Ой б'ється турок з москалем більше як півроку,
Коли стали та й москалі від рана до ночі,
Та не еден турок баша замкнув свої очі [14].

Пристаючи до розбору народної пісні про коваленка, І.Франко не тільки згадує про два століття татарського лихоліття на Україні, а й подає звід записок польських літописців М.Кромера, М.Бельського, М.Стрийковського про татарські напади на Україну в XV столітті. Для “студій над українськими народними піснями” найважливішою була оповідь Кромера про забирання татарами женців із поля в неволю, бо давав можливість віднайти основний мотив пісні про Коваленка і віднести виникнення пісні до події 1452р. Лише після розлогого історичного екскурсу приступив І.Франко до реконструкції тексту пісні про Коваленка. У пісні нічого не говориться про власне історичні події, але для І.Франка вона мала, окрім літературного, також і історичний інтерес, бо додавала до літописних переказів польських хроністів живі риси з побуту українця другої половини XV ст.: “татари нападають на подільське село в неділю зранку в час жнив і ловлять багатого хазяїна Коваленка, що тільки що вирядив своїх женців на поле, а сам повертався додому, щоб розпорядитись про полуденок для них. Схопили його татари і кажуть йому вести на поле, де жнуть його женці. Захопивши і їх, женуть його разом з іншими бранцями в Крим, де тримають його у в'язниці сподіваючись багатого викупу. Про осліплення його й мови бути не може; йому могли хіба зав'язати очі дорогою, щоб він не втік чи щоб не бачив, кудюю його ведуть” [15].

В циклі українських народних пісень про боротьбу з татарами виділяє Франко групу пісень сумнівного походження й невисокої поетичної вартості, припускаючи, що вони були складені поляками. Дослідник називає їх польською течією української історичної традиції. Серед них окремо розглядається пісня про Остафія Дашковича (1528). Ця пісня разом з іншими піснями, що прив'язані до імен визначних історичних діячів XVI ст. була надрукована в книзі М.Гліщинського “Znaczenie i wewnetrzne zycie Zaporozza” (Варшава, 1852р.). Даючи історичний коментар до пісні, І.Франко пише про дійсного Остафія Дашковича. Бувши старостою черкаським, відбув з козаками два походи проти татар (на Крим 1523р. і на Очаків 1528р.). І.Франко відзначає, що пісня не дає про походи “ніяких характеристичних подробиць і обертається майже в самих поетичних загальниках:

То храбрі козаки татарів розбили,
Бусурманський город Очаків спалили.
Базар горить, а на море луна йде,
Пан атаман козаченьків додому веде.
А за ними бісурмани поле покривали,
Атамана козацького хороше (й) угощали [16].

Окремі розвідки “Студій” І.Франка присвячені не тільки аналізу популярних народних пісенних текстів, а й методологічним принципам їх вивчення. Так, у розвідці “Колядка про святу Софію в Києві” І.Франко згадує дослідження молодого О.Веселовського і висловлює свою згоду з твердженнями, які той виконав у ряді своїх “разысканий”: легенди “треба розглядати не в зв'язку з міфологією, а в зв'язку з палестинськими та іншими орієнтальними місцевими традиціями, що через паломників та купців віками приходили на Русь і тут пускали свої парості” [17].

Окремою сторінкою Франкових “Студій”, що в'яжеється із східною тематикою, є його розвідка під назвою “Жидівські погроми літом 1648р.”. На час її написання роль євреїв в історії України не була виявлена істориками так докладно, що дало б підстави для розвіяння численних легенд антиєврейського характеру (на дійсні факти, за висловом І.Франка, накладалася пізніша традиція). “Ся пізніша традиція знайшла собі яркий, переважно гумористичний та сатиричний вираз у думках та епізодах дум про Хмельниччину, а також поважніший вираз у козацьких літописах, які силкувалися зложити цілий реєстр жидівських злочинів та безправностей, що буцімто викликали всенародні погроми жидів літом 1648р.” [18]. І.Франко наводить реєстр єврейських утисків України перед 1648р., складений у першій половині XVIII ст. Степаном Лукомським. Порівнюючи історичні джерела з текстом думи про єврейські утиски та єврейські погроми на Україні, що дійшла до нас у двох відмінних варіантах, І.Франко робить висновок, що душа відбиває погляди українського козацтва XVIII ст. у т.зв. Гетьманщині:

Отогді-то козакам у городі Полонному
Дана воля на три часа з половиною.
“Пийте, гуляйте,
Коло жидів – рандарів
Собі здобич хорошу майте!”
Тоді-то козаки у городі Полонному пили, гуляли,
Здобич хорошу собі коло жидів-риндрів мали [19].

І.Франко зауважує, що цей варіант думи не є історичний, бо Хмельницький не видавав наказу переслідувати євреїв і не злобував міста Полонного. Поетичний інстинкт українців оминає в думі жорстокості євреїв, про які так багато розповідається в літописах. У думі євреї обмежується тим, що хапає козака за чуприну, і вдовольняється, коли козак називає його мостивим паном:

“Ей, жиду, - каже, жиду-рандаре,
Мостивий пане!
Позволь мені на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити!”
Тоді жиду-рандар у кабак вхождає,
На жидівку свою стиха словами промовляє:
“Ей жидівочко ж моя Рася!
Будь мені тепер у Білій Церкві наставним равом,
Називав мене козак мостовим паном” [20].

Дума не згадує і про кровопролиття на Україні влітку 1648р., хоч тоді жертвою впало немале число євреїв. І.Франко подає повний текст другого варіанта думи, в якому ще менше історичної правди. В ній комічно передано епізод втечі євреїв від козаків, - такі комічні моменти більше до вподоби народній усній традиції, ніж жорстокості погромів.

А як був собі жид, старий Хвайдиш
Та мав собі крам-шпильки та голки,
А третій люльки;
Та й той у клунки склав,
Та за ними пішки біжав [21].

І.Франко висловлює тверду впевненість, що комічні епізоди в течі євреїв влітку 1648р. довго зберігалися в пам'яті народній і могли ввійти в думи незалежно від козацької (усної та писаної) традиції про Хмельниччину. На підтвердження цього дослідник цитує оповідання заславського єврея Натана Ганновера, що дав правдивий опис втечі євреїв у творі “Яван Мецуля” “...на широкому полі скрізь лежало золото та срібло, а ані один жид не злякомився збирати його. Сим разом сповнилося над нами пророцтво Єзекіля: “Своє срібло й золото розкидатимуть вони по вулицях і площах” [22].

Наукова спадщина Івана Франка засвідчує, що східна проблематика цікавила його протягом усього життя. Зацікавлення нею засвідчує одна – з ранніх публікацій 1876р. у журналі “друг” (це стаття “Літературні письма”), зміст якої сам автор визначив так: “Критика й суспільність, найновіші етнографічно-статистичні праці про Туреччину та придунайських слов'ян східне питання та белетристика” [23]. І праці М.Я.Гольберга “Іван Франко та українсько-сербські культурні зв'язки” зібрано цікаві відомості про особисту бібліотеку І.Франка, що відбиває його сходознавчі інтереси, про листування з відомим сходознавцем А.Кримським. Фундаментальна праця І.Франка “Студії над українськими народними піснями” показала перспективи порівняльного вивчення усних народних традицій, хоч головний акцент у ній зроблено на відображенні в фольклорних взаєминах історичних зв'язків між народами. Міркування І.Франка про південнослов'янську основу багатьох творів української народної словесності і нині не втратили свого значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іван Франко. Студії над українськими народними піснями//Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах.Т.42.Фольклористичні праці.К.”Наукова думка”.1984.С.7.
2. Там же.С.12.
3. Іван Франко.Іван і Мар'яна//Там же.С.62-63.
4. Там же.С.71.
5. Там же.С.72.
6. Іван Франко.Брат продає сестру турчинові//Там же.С.93.
7. Іван Франко.Турчин купує сестру-полонянку//Там же.С.107-109.
8. Іван Франко.Плач невірлиць//Там же.С.124.
9. Іван Франко.Степова сторожа//Там же.С.136.
10. Іван Франко.Смерть козака в степу//Там же.С.139.
11. Іван Франко.Пісня про Байду// Там же.С.175.
12. Іван Франко.Дівчина-воячка// Там же.С.225.
13. Іван Франко.Ведмедівка// Там же.С.289.
14. Іван Франко.Битва під Хотиним// Там же.С.347.

15. Іван Франко.Пісня про Коваленка(1452)// Там же.С.432.
16. Іван Франко.Пісня про Остафія Дашковича(1528)// Там же.С.437.
17. Іван Франко.Колядка про святу Софію в Києві// Там же.С.245.
18. Іван Франко.Жидівські погроми літом 1648р.//Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах.Т.43.Фольклористичні та літературно-критичні праці.К.1986.С.171.
19. Там же.С.183.
20. Там же.С.182.
21. Там же.С.186.
22. Там же.С.192.
23. М.Я.Гольберг.Іван Франко та українсько-сербські культурні зв'язки. Львів.“Світ”, 1991.С.48.